

ที่มาของพระประคนธรรพ

นาวิน โษภการัญญ *

คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ประเทศไทย

The Origin of Phrapragandharva

Nawin Bosakaranat *

Faculty of Liberal Arts, Thammasat University, Thailand

Article Info

Research Article

Article History:

Received 29 October 2020

Revised 17 February 2021

Accepted 17 June 2021

คำสำคัญ

คนธรรพ์

เทพปกรณัมฮินดู

พิธีไหว้ครูดนตรีไทย

Keywords:

Gandharva,

Hindu Mythology,

Guru Worship in Thai

Classical Music Culture

* Corresponding author

E-mail address:

navybluet@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาที่มาของพระประคนธรรพผู้เป็นดุริยเทพองค์หนึ่งในพิธีไหว้ครูดนตรีไทย โดยศึกษาจากตัวบทวรรณกรรมบาลี สันสกฤต และวรรณกรรมไทย ผลการศึกษาพบว่า พระประคนธรรพมีที่มาที่หลากหลายซึ่งเป็นการผสมผสานกันของคติพุทธศาสนา คติฮินดู และคติการนับถือผี นอกจากนี้อัตลักษณ์ของพระประคนธรรพในปัจจุบันสามารถอธิบายได้ด้วยบริบททางประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้วิจัยเห็นว่า พระประคนธรรพน่าจะมีที่มาจากวัฒนธรรมไทยเอง มีใช้มาจากวัฒนธรรมอื่น

Abstract

This article aims at studying the origin of *Phrapragandharva*, who is one of the gods of music in Thai Guru Worship, by gathering the data from Pāli, Sanskrit, and Thai literatures. The findings are as follows: there are various origins to be explained, which comprise Buddhism, Hindu, and animism. Besides, the present identity of *Phrapragandharva* is understandable via some historical contexts in the reign of King Rāma the sixth in Rattanakosin period. It is also argued that the origin of *Phrapragandharva* maybe from Thai culture itself, not from others.

1. บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในบรรดาเทพอินทรีจำนวนมากที่ปรากฏในพิธีไหว้ครุดนตรีและนาฏศิลป์ไทย เทพที่มีบทบาทและที่มาที่น่าสนใจศึกษาค้นคว้า คือ พระประคนธรรพ ความหมายของชื่อนี้ไม่เป็นที่ชัดเจนและสับสนต่างกันไป เช่น ประคนธรรพ ประโคนทัต ประคนธรรพ์ ฯลฯ การสับสนต่างกันอาจสื่อความหมายต่างกัน โดยทั่วไป นักดนตรีและนาฏศิลป์ไทยเข้าใจกันว่าพระประคนธรรพ มีสถานะเป็นหัวหน้าของครุฝ่ายเทพ ในระหว่างประกอบพิธี เมื่อจะถวายเครื่องสังเวย ครุกับลูกศิษย์จะมาที่เศียรพระประคนธรรพ ดังที่พระตำราครอบโคลนละคร (เล่ม 2) ฉบับหลวงครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (อ้างถึงใน พงศศักดิ์ สิงหนัด, 2538, น. 78) ระบุว่า

แล้วครุกับลูกศิษย์พากันมาที่พระประโคนทัต จึงจุดเทียนขึ้นบน
ยอดบายศรี แล้วตัวครุให้ว่าคาถาว่า สุปพยุฌชน ฯลฯ อาโรคเยน
สุเชน จ ฯ แล้วจึงให้ยกห่มยอดบายศรี ยกศีรษะสุกร ยกเครื่อง
กระยาบวช ขึ้นนำพลีกรรมทุก ๆ คน แล้วกราบลง 3 หน

ปัจจุบันความเชื่อเรื่องพระประคนธรรพก็ยังคงปรากฏอยู่และเป็นที่ยอมรับอย่างแพร่หลาย ดังจะเห็นได้จากการสร้างวัตถุมงคลทางดนตรีไทยจำนวนมาก (ไอยเรศ บุญฤทธิ์, 2559, น. 209-213) มีทั้งตะกรุด สี่ฝัก พระผิง ผู้สร้างจะนำหนังกลองตะโพนมาปลุกเสกและผสมกับวัตถุมงคลอื่นๆ ทำเป็นเครื่องรางของขลังต่างๆ ด้วยเชื่อว่า ของเหล่านี้มีคุณวิเศษทั้งในแง่ของการป้องกันสิ่งชั่วร้าย หรือบางกรณีก็เชื่อว่ามีคุณในทางเมตตามหานิยม เพราะเชื่อมโยงพระประคนธรรพกับลักษณะทั่วไปของดนตรีผู้เป็นนักร้องนักดนตรีที่มีเสน่ห์และได้เสพความบันเทิงสุขในแบบต่างๆ อยู่เป็นนิจ ปรากฏการณ์นี้ชี้ให้เห็นอิทธิพลของความเชื่อพระประคนธรรพซึ่งมีเค้าเดิมมาจากความเชื่อของกลุ่มนักดนตรีและนาฏศิลป์ไทยซึ่งแพร่ออกไปในสังคมไทยเป็นวงกว้างอย่างปฏิเสธไม่ได้

แม้ว่าพระประคนธรรพจะมีความสำคัญและมีอิทธิพลต่อปรากฏการณ์ความเชื่อในสังคมไทย แต่ปัญหาเกี่ยวกับอัตลักษณ์หรือการนิยามตัวตนที่ชัดเจนของพระประคนธรรพก็มีอยู่ เหตุใดเครื่องดนตรีที่เป็นสัญลักษณ์สื่อถึงพระประคนธรรพจึงเป็นกลองตะโพน นอกจากนี้ นักดนตรีและนาฏศิลป์ไทยส่วนใหญ่มักเข้าใจกันโดยทั่วไปว่า พระประคนธรรพเป็นองค์เดียวกับพระนารทมนีหรือฤๅษีนาทในวรรณกรรมสันสกฤต แต่เมื่อสืบค้นการใช้คำเรียกฉายาพระนารทมนีในตัวบทสันสกฤต พบว่า ไม่มีการใช้คำว่า ปฺรคฺนธรรว หรือ ปฺรคฺนธรรว ในความหมายของพระนารทมนี

แต่อย่างไรก็ดี ผู้วิจัยมีความเห็นว่า หากจะถือว่าพระประคนธรรพเป็นองค์เดียวกับพระนารทมนี้อาจทำให้เกิดข้อสงสัย 2 ประการเป็นอย่างน้อย ประการแรก เครื่องดนตรีที่ถือกันว่าเป็นสัญลักษณ์พระประคนธรรพ คือ กลองตะโพน แต่พระนารทมนี้นี้รู้จักกันทั่วไปมักปรากฏกายคู่กับวีณาซึ่งเป็นพิณน้ำเต้าชนิดหนึ่งในวัฒนธรรมอินเดีย หากว่าพระประคนธรรพหมายถึงพระนารทมนี เหตุใดเครื่องดนตรีประจำตัวจึงไม่ใช่พิณ นอกจากนี้ ข้อสงสัยอีกประการหนึ่ง คือ พระนารทมนีปรากฏในวรรณกรรมไทยมาแต่เดิม คนไทยรู้จักกันในนาม ฤษีนารอท หรือนารอด ซึ่งเป็นคำที่แผลงจากชื่อ นารท เนื่องจากไม่ปรากฏการใช้คำว่า ประคนธรรพ แทนฤษีนารอท จึงทำให้เข้าใจว่าพระประคนธรรพดูเหมือนเป็นคนละองค์กับพระนารทมนี

อย่างไรก็ตาม ความคิดว่าพระประคนธรรพเป็นองค์เดียวกับพระนารทมนี้นี้ก็ปรากฏแพร่หลายในปัจจุบัน จะเห็นว่า ศิлярพระประคนธรรพในพิธีไหว้ครูดนตรีและนาฏศิลป์ไทยโดยทั่วไปจะทำส่วนน้อยเป็นชฎายอดฤษี ของบูชาหรือวัตถุมงคลอื่น ๆ เป็นต้นว่าเหรียญหรือเข็มกลัดพระประคนธรรพอันเป็นที่นิยมในหมู่นักดนตรีปีพาทย์ก็จะทำเป็นรูปเศียรพระประคนธรรพในลักษณะนี้มาโดยตลอด จากการสังเกตเบื้องต้น ผู้วิจัยพบว่าบุคคลแรกที่สันนิษฐานว่าพระประคนธรรพเป็นองค์เดียวกับพระนารทมนี คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏในหนังสือ *อธิบายและอภิธานในหนังสือนารายณ์สิบปาง* (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2515, น. 96) และคำอธิบายบทละคร เรื่อง *ปริยทรรคิกา* (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2520, น. 220) เป็นต้น งานพระราชนิพนธ์หลายเรื่องของพระองค์ซึ่งมีลักษณะเป็นการค้นคว้าทางวิชาการนั้น มีอิทธิพลต่อความรับรู้ของนักปราชญ์ในสมัยพระองค์และในสมัยต่อมาเป็นอย่างยิ่ง คำถามว่าเหตุใดพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยเช่นนั้น นี่จึงเป็นคำถามสำคัญด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ ด้วยสถานะของพระประคนธรรพที่มีได้เป็นเทพชั้นสูงและไม่โดดเด่นมากเท่าพระเป็นเจ้าในตรีมูรติอันได้แก่ พระอิศวร พระนารายณ์ และพระพรหม อีกทั้งไม่มีตำนานเรื่องเล่าต่าง ๆ ที่แสดงบทบาทของพระประคนธรรพชัดเจนเหมือนดังเทพสำคัญที่นักดนตรีไทยนับถือบูชาหรือवादกลัว เช่น พระคงศ หรือพระพิราพ พระประคนธรรพจึงเป็นเทพที่มีผู้ศึษา น้อยโดยปริยาย หรือบางกรณีก็มีการนำชื่อของ ประคนธรรพ ซึ่งเป็นคนธรรพผู้มีฤทธิ์ในรามเกียรติ์มารวมไว้ แต่น่าสังเกตว่า ประคนธรรพในรามเกียรติ์ไม่มีเรื่องเกี่ยวกับดนตรีแต่อย่างใด กล่าวได้ว่า การพยายามตอบคำถามเกี่ยวกับที่มาของพระประคนธรรพอาจช่วยนำไปสู่การศึษาค้นคว้า ทบทวน พร้อมทั้งอธิบายประวัติศาสตร์ความคิดของภูมิปัญญาในสังคมไทยได้ทางหนึ่งไม่มากนัก

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1.2.1 เพื่อศึกษาที่มาของพระประคนธรรพในพิธีไหว้ครูดนตรีและนาฏศิลป์ไทยในแง่ของความเหมือนและความต่างกับคนธรรพในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤต

1.2.2 เพื่อวิเคราะห์และเสนอความเห็นเรื่องที่มาของพระประคนธรรพ

1.3 วิธีดำเนินการวิจัย

1.3.1 เก็บข้อมูลจากตัวบทที่มีเรื่องคนธรรพและพระประคนธรรพ

1.3.2 วิเคราะห์เรื่องคนธรรพในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤต

1.3.3 นำประเด็นคนธรรพในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤตมาเปรียบเทียบกับเรื่องพระประคนธรรพในพิธีไหว้ครูดนตรีและนาฏศิลป์ไทย

1.3.4 วิเคราะห์และสันนิษฐานเรื่องที่มาของพระประคนธรรพ

1.3.5 สรุปและอภิปรายผล

1.4 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1.4.1 ตระหนักถึงความสำคัญของบทบาทและที่มาของพระประคนธรรพในพิธีไหว้ครูดนตรีและนาฏศิลป์ไทย

1.4.2 ได้มีมติเรื่องที่มาของเทพอินทรีในสังคมไทยที่ใกล้เคียงข้อเท็จจริงและอธิบายได้ด้วยตัวบทวรรณกรรมและบริบททางประวัติศาสตร์

2. เอกสารงานวิชาการที่เกี่ยวข้อง

มีผู้สนใจศึกษาเรื่องพิธีไหว้ครูดนตรีและนาฏศิลป์ไทยเพื่อให้เข้าใจความหมายและบทบาทของคติความเชื่อในพิธีกรรมดังกล่าวมาเป็นเวลานาน เช่น หนังสือเรื่อง พิธีไหว้ครู ตำราครอบโขนละคร ตอน พร้อมด้วยตำนานและคำกลอนไหว้ครูละครชาตรี ของธนิธ อยุธยา (2503) ซึ่งกล่าวถึงบทบาท ความหมาย และความสำคัญของพิธีไหว้ครูโขนละคร บทความเรื่อง “พิธีไหว้ครู: ความเข้าใจใหม่” ในนิตยสารศิลปวัฒนธรรม (สิงหาคม 2537) ผู้เขียนคือ ไมเคิล ไรท์ (2550, น. 264-272) ซึ่งเสนอการวิเคราะห์เปรียบเทียบพิธีไหว้ครูของโขน ละคร และดนตรีไทยกับพิธี “โกโหมพ กักราย” ของทางอินเดียได้เพื่ออธิบายความเชื่อมโยงระหว่างพิธีไหว้ครูของไทยกับทางอินเดียได้ อีกทั้งมีการอธิบายความหมายและข้อสังเกตเกี่ยวกับพิธีไหว้ครูดนตรีและโขนละครในบทความ 2 เรื่องของคมกฤษ อยู่เต็กเค่ง (2560, น. 256-267) ได้แก่ “พิธีไหว้ครูดนตรีและโขนละคร: ความเข้าใจเบื้องต้น” และ “พิธีไหว้ครูดนตรีและโขนละคร: ข้อสังเกตบางประการ” ซึ่งตีพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารมติชนสุดสัปดาห์ ฉบับวันที่ 11-17

พฤษภาคม 2559 และ 25 พฤษภาคม - 1 ธันวาคม 2559 ตามลำดับ ก่อนจะตีพิมพ์รวมอยู่ในเล่มเดียวกัน เล่มนี้เป็นต้น

จะเห็นว่ารายละเอียดเกี่ยวกับพิธีไหว้ครูดนตรีและนาฏศิลป์ไทยเป็นข้อมูลที่มีผู้สนใจเป็นจำนวนมากและต่อเนื่อง แต่ความสนใจดังกล่าวก็มีขอบเขตอยู่ในพิธีกรรมซึ่งเป็นเรื่องราวมานุษยวิทยาหรือคติชนวิทยามากกว่าจะมุ่งหาหลักฐานจากตัวบทภาษาบาลีและสันสกฤตมายืนยัน หรือมีฉะนั้นตัวบทที่ปรากฏในงานเขียนดังกล่าวก็มักเป็นคำบอกเล่าที่สืบทอดกันมาทั้งนี้ อาจเป็นเพราะว่า ตัวบทที่สำคัญในพิธีคือโองการไหว้ครูซึ่งเป็นของเฉพาะผู้เรียนดนตรีและนาฏศิลป์ตามชนบทจนถึงขั้นสูงสุดเท่านั้น และเรื่องราวเกี่ยวกับพิธีกรรมผูกโยงกับความเชื่อซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นเรื่องเปราะบางในสังคมไทย การนำตัวบทสำคัญในพิธีมาวิเคราะห์วิจารณ์แม้จะเป็นในบริบทของวิชาการจึงมีข้อจำกัดและไม่สะดวกมากเท่าการเก็บข้อมูลเชิงประจักษ์จากการลงภาคสนามไปอยู่ในพิธีนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม มีผู้นำโองการไหว้ครูซึ่งเป็นตัวบทที่ใช้ประกอบพิธีไหว้ครูดนตรีและนาฏศิลป์ไทยมาตีพิมพ์อยู่บ้าง ดังจะเห็นได้จากหนังสือ “วิเคราะห์บทไหว้ครู-โขนละคร” ของพงศ์ศักดิ์ สิงหนัด (2538) ซึ่งได้รับพระราชทานรางวัลชั้นที่ 1 ประเภทร้อยแก้วในการประกวดวรรณกรรมไทยบัวหลวงประจำปี พ.ศ. 2534 ผลงานเรื่องนี้แสดงมุมมองเกี่ยวกับพิธีไหว้ครูดนตรีและนาฏศิลป์ไทยจาก “คนใน” ซึ่งนับว่ามีคุณูปการอย่างยิ่ง เนื้อหาในหนังสือเล่มนี้ประกอบด้วยส่วนบทนำ พิธีกรรม และพระคาถา อีกทั้งยังมีภาคผนวกซึ่งผู้เขียนได้ทำอภิธานศัพท์ไว้ด้วย

เมื่อพิจารณาคำนำของหนังสือดังกล่าว จะเห็นว่าตำราไหว้ครูที่พงศ์ศักดิ์ได้เก็บข้อมูลรวบรวมและนำมาตีพิมพ์รวมไว้นั้น ผู้เขียนได้ตรวจชำระมาจากตำราไหว้ครูที่สำคัญ 3 เล่มด้วยกัน ได้แก่ ตำราไหว้ครูของพระครูแสง ศิลปินในราชสำนักผู้เคยได้ร่วมแสดงโขนกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมทั้งศึกษาเทียบเคียงกับตำราของพระยานัฏกานฤักษ์ที่ได้รับมอบมาจากครูอาคม สายาคม ปรมาจารย์ด้านโขนละคร และตำราของกรมศิลปากรซึ่งพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ครูมนตรี ตราโมท ครูอาวุโสและผู้เชี่ยวชาญด้านดุริยางคศิลป์แห่งกรมศิลปากร อำนวยถวายในพระราชพิธีพระราชทานครอบพระธาตูประกอบพิธีไหว้ครูโขนละครและการต่อกระบวนรำหน้าพาทยเพลง องค์พระพิราพ ณ ศาลาดุสิดาลัย สวนจิตรลดา เมื่อวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2527 แนนอนว่า การที่ผู้เขียนสามารถมีสิทธิได้ใช้ตำราเหล่านี้ย่อมหมายความว่าผู้เขียนได้รับมอบโองการไหว้ครูมาอย่างถูกต้องตามแบบแผนแต่โบราณ ข้อมูลในหนังสือจึงนับว่าเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัย เนื่องจากการเผยแพร่ข้อมูลที่อยู่ในวงจำกัดออกสู่สาธารณชน

การจัดพิมพ์ข้อมูลต่าง ๆ ในหนังสือเล่มนี้ทำให้ตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ซึ่งผูกโยงกับความเชื่อ การเผยแพร่จะเป็นการลดทอนความศักดิ์สิทธิ์นั้นหรือไม่เป็นอีกประเด็นซึ่งไม่เกี่ยวกับงานวิจัยนี้ มีข้อสังเกตประการหนึ่ง คือ แม่เืองการไหว้ครูซึ่งเป็นตัวบทสำคัญที่เป็นของหลวงและมีความศักดิ์สิทธิ์ แต่เมื่อผู้เขียนมีสิทธิที่จะได้ใช้เืองการนั้นก็อาจเปลี่ยนแปลงหรือแก้ไขข้อความบางประการได้ ดังที่ผู้เขียนกล่าวไว้ในคำนำว่า “... เมื่อสอบทานเทียบเคียงแล้วได้แก้ไขเพิ่มเติม ในบางแห่งที่อักขระวิบัติซึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่าอาจเป็นเพราะเกิดจากการคัดลอกต่อ ๆ กันมา” (พงศ์ศักดิ์ สิงหนัด, 2538, คำนำ) แสดงว่าความศักดิ์สิทธิ์ในตัวบทของเืองการไหว้ครูแท้จริงก็มีได้แสดงให้เห็นผ่านองค์ประกอบทางภาษาที่ตายตัวหรือเปลี่ยนแปลงไม่ได้เสมือนคัมภีร์พระเวทในศาสนาฮินดูที่มีความพยายามรักษา “ภาษา” ในคัมภีร์ให้สมบูรณ์ที่สุดมิให้เกิด “อักขระวิบัติ” ซึ่งจะทำให้ได้ผลการยัญพิธีวิปลาสคลาดเคลื่อน ในบริบทของวัฒนธรรมไทย ผู้ใดก็ตามได้ไปเข้าร่วมพิธีไหว้ครูแต่ละแห่ง จะสังเกตได้ว่า เืองการหรือตำราไหว้ครูมักมีรายละเอียดของตัวบทที่ต่างกันอยู่บ้างไม่มากก็น้อย เช่น การแบ่งวรรคซึ่งส่งผลต่อจังหวะของการอ่าน การออกชื่อเทพเจ้าต่าง ๆ และลำดับการอัญเชิญเทพตามาร่วมพิธี เป็นต้น ตัวบทที่ต่างกันในแต่ละสำนักย่อมสะท้อนให้เห็นสำนวนที่มาจากที่แตกต่างกันซึ่งเป็นลักษณะมุขปาฐะที่อยู่ในวัฒนธรรมลายลักษณ์ได้ประการหนึ่ง กล่าวคือ ตัวบทนั้นมีใช้มุขปาฐะ เพราะผู้ประกอบพิธีต้องทำหน้าที่ “อ่าน” ไม่อาจกล่าวออกมาจากความจำได้ แม้บางคนอาจจะกระทำได้ตาม ในขณะเดียวกันก็มีใช้วัฒนธรรมลายลักษณ์ เพราะการมีต้นฉบับที่หลากหลายสะท้อนให้เห็นความสำคัญของวัฒนธรรมมุขปาฐะที่อยู่เบื้องหลังได้เป็นอย่างดี ปัจจุบันยังไม่มีผู้ใดนำข้อมูลต่าง ๆ ในงานเขียนเรื่องนี้มาศึกษาเพิ่มเติมตัวบทของเืองการไหว้ครูแต่อย่างใด งานวิจัยเรื่องที่มาของพระประคนธรรพต่อไปนี้ถือเป็นเรื่องแรกที่มีการนำตัวบทเืองการไหว้ครูมาศึกษาในขณะที่ข้อมูลที่เป็นความเห็นของผู้เขียนได้มีผู้นำมาอ้างอิงในที่อื่นอยู่บ้าง

ดังที่ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตแล้วในหัวข้อ 1.1 ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวน่าจะเป็นบุคคลแรกที่เสนอความคิดว่า พระประคนธรรพหมายถึงพระนารทมุณีในวรรณกรรมสันสกฤต ข้อวินิจฉัยนี้ปรากฏในพระราชนิพนธ์หลายเล่ม เมื่อพิจารณาเอกสารทุติยภูมิซึ่งเป็นผลการศึกษานักวิชาการต่าง ๆ จะเห็นว่า งานเขียนสมัยต่อมาจึงแสดงให้เห็นความเข้าใจโดยทั่วไปว่าพระประคนธรรพและพระนารทมุณีเป็นองค์เดียวกัน เช่น อภิธานศัพท์ในหนังสือ *วิเคราะห์บทไหว้ครู-โขนละคร* พงศ์ศักดิ์ สิงหนัด (2538, น. 167) ที่กล่าวไปแล้วข้างต้นก็อธิบายศัพท์ นารท ไว้ในคำว่า คนธรรพ คนธรรพ์ เช่นเดียวกับวิทยานิพนธ์ เรื่อง *ฤษีนารทในวรรณคดีสันสกฤต* ของ ยุพิน กษมากุล (2523, น. 73-74) และวิทยานิพนธ์ เรื่อง *วัดอุดมคณทางดนตรีไทยในสังคมไทยร่วมสมัย: การสร้าง ความหมาย และบทบาท* ของ ไอยเรศ บุญฤทธิ์ (2559, น. 92-93) ซึ่งเป็นงานวิจัยล่าสุดที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้ก็อธิบายว่า พระประคนธรรพ

หรือปรคนธรรพ หมายถึง พระนารทมนี โอยเรศได้รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับคนธรรพ์และความเห็นที่ว่าพระประคนธรรพกับพระนารทมนีเป็นองค์เดียวกันไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งถือว่าเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาความเชื่อเกี่ยวกับพระประคนธรรพในสังคมไทยในปัจจุบัน แต่ก็ยังไม่มีการวินิจฉัยหรือแสดงมติเรื่องที่มาจากพระประคนธรรพแต่อย่างใด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่างานวิจัยของโอยเรศเป็นการศึกษาแนวคิดขนิษฐาซึ่งมุ่งอธิบายปรากฏการณ์มากกว่าที่จะแสดงการวิพากษ์หรือวินิจฉัยแหล่งที่มาของความคิดต่าง ๆ

นอกจากการสันนิษฐานว่าพระประคนธรรพเป็นองค์เดียวกับพระนารทมนีแล้ว ยังมีผู้เสนอความเห็นว่าเป็นบุคคลอื่นอยู่บ้าง ดังจะเห็นได้จากบทความของไมเคิล ไรท์ (2538) เรื่อง หัวครู หัวใคร? ซึ่งตีพิมพ์ในนิตยสารศิลปวัฒนธรรม (ฉบับธันวาคม 2538) ผู้เขียนกล่าวว่าพระประคนธรรพหรือ “พระคนธรรพ์” น่าจะหมายถึงคนธรรพ์ที่ชื่อ “จิตรเสน” ซึ่งมีเรื่องราวปรากฏในมหาภารตะว่าเป็นหัวหน้าคนธรรพ์ผู้มีฝีมือทางการพ้อนรำและครั้งหนึ่งพระอินทร์เคยบัญชาให้สอนอรชุนด้วย เป็นเหตุให้ออรชุนมีความเชี่ยวชาญการพ้อนรำและส่งผลดีต่อการปลอมตัวในลำดับต่อไป ข้อเสนอที่น่าสนใจและอาจเป็นไปได้ แต่ก็ยังมีข้อสงสัยอยู่บางประการ เพราะพระประคนธรรพในพิธีไหว้ครูดนตรีและนาฏศิลป์ไทยไม่มีความเกี่ยวข้องกับการพ้อนรำโดยตรง แต่จัดเป็นครูปี่พาทย์หรือครูแห่งจังหวะอย่างเดียว ในปัจจุบันจะเห็นว่ามีมีการประดิษฐ์ทำรำให้แก่เพลงตระโชนในพิธีไหว้ครูหลายเพลงเพื่อสมมติการเสด็จมาของเทพเหล่านั้น ก็ไม่มีการประดิษฐ์ทำรำประจำเพลงตระพระประคนธรรพแต่อย่างใด นั่นแสดงว่าพระประคนธรรพในความคิดของนักดนตรีและนาฏศิลป์ไทยอาจมิใช่จิตรเสนหรือครูพ้อนรำก็เป็นได้ เรื่องที่มาจากพระประคนธรรพจึงยังคงเป็นปริศนาอยู่ตราบนานเท่านาน

นอกจากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับดนตรีและนาฏศิลป์ยังไม่มีผู้ใดตั้งคำถามประเด็นดังกล่าวจะเห็นว่า งานวิจัยของนักวิชาการตะวันตกเกี่ยวกับศาสนาฮินดูหรือภารตวิทยาส่วนใหญ่มุ่งอธิบายหรือพรรณนาข้อมูลตามตัวบทวรรณกรรมแบบแผน เช่น การศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับศาสนาฮินดูที่ผลิตออกมาจำนวนมาก เช่น สารานุกรมของสำนักพิมพ์ Blackwell (Flood, 2005) และ Bloomsbury (Frazier, 2014) แม้ว่าจุดเด่นของงานเหล่านี้ คือ การวิเคราะห์วิจารณ์และให้ความรู้ที่จำเป็นต่อความเข้าใจประเด็นต่าง ๆ ที่สำคัญในศาสนาฮินดูทั้งในระดับพื้นฐานและทันสมัย แต่ก็ปฏิเสธมิได้ว่า ข้อมูลที่ปรากฏในการศึกษาเหล่านี้ส่วนใหญ่มาจากตัวบทวรรณกรรมแบบแผนอันได้แก่คัมภีร์พระเวทและวรรณกรรมสันสกฤตหรือปรากฎต่าง ๆ ในอินเดีย เนื่องจากเป็นตัวบทที่ตีพิมพ์แพร่หลาย งานเหล่านี้ย่อมมีคุณภาพอย่างแน่นอน แต่โดยนัยหนึ่งก็ทำให้ละเลยตัวบทอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งมีให้อยู่ในอินเดียไปโดยปริยาย เมื่อพิจารณาเฉพาะเรื่องคนธรรพ์จะเห็นว่า คนธรรพ์ในการศึกษาค้นคว้าเหล่านั้นมักเริ่มที่วรรณกรรมพระเวทจนถึงคัมภีร์ปุราณะต่าง ๆ เท่านั้น แต่เรื่องคนธรรพ์ที่อยู่นอกอินเดียก็ยังไม่มีการกล่าวถึง ด้วยเหตุนี้ เรื่องพระประคนธรรพ

ซึ่งต้องอาศัยความรู้ของศาสนาฮินดูในสังคมไทยซึ่งมีลักษณะผสมผสานระหว่างศาสนาฮินดู ศาสนาพุทธ กับความเชื่อเรื่องผี รวมทั้งวัฒนธรรมดนตรีและนาฏศิลป์ไทยอันมีลักษณะเฉพาะตัวบางประการเป็นเงื่อนไขที่ต่างกับเรื่องคนธรรพ์ในทิวาทวรรณกรรมแบบแผน จึงยังไม่มีผู้ศึกษาให้เข้าใจความเป็นมาแต่อย่างใด

การวิจัยเรื่องที่มาของพระประคนธรรพ์จะเป็นการต่อยอดและอภิปรายกับงานที่เคยมีผู้ได้ทำไว้แล้ว อันจะสร้างเสริมความรู้และเป็นแนวทางการศึกษาการทวิทยานในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีลักษณะเฉพาะ รวมทั้งแสดงการวิจัยเชิงบูรณาการระหว่างวรรณกรรมกับความเชื่อในดนตรีและนาฏศิลป์ไทยอันเป็นศิลปะที่สืบทอดกันมาในวัฒนธรรมไทยต่อไป

3. ที่มาของพระประคนธรรพ์

3.1 จิตรเสน

ในวรรณกรรมเพลงยาวไหว้ครูตำรากรมโหร มีการเอ่ยชื่อพระประคนธรรพ์ด้วยคำว่า “พระคนธรรพ์” ไมเคิล ไรท์ (2538) เสนอว่า “พระคนธรรพ์” หรือพระประคนธรรพ์ในพิธีไหว้ครู ดนตรีและนาฏศิลป์ไทยน่าจะหมายถึง “จิตรเสน” ในมหาภารตะ ดังจะเห็นได้จากบทความ เรื่อง “ไหว้ครู หัวใคร?” ดังนี้

ในฉบับรฟของมหาภารตะเล่าว่า เมื่อปาณฑพห้าพี่น้องถูกเนรเทศให้อยู่ป่า พระอรชุนเสด็จขึ้นไปหาพระบิดา (พระอินทร์) บนอินทิลอก พระอินทร์มีบัญชาให้พระอรชุนเป็นศิษย์คนธรรพ์ตนหนึ่งชื่อ จิตรเสน เพื่อฝึกการร่ายรำทำเพลงดีเยี่ยมชาวสวรรค์ พระอรชุนกลับไปสู่ มนุษยโลกก็ปลอมตนเป็นหญิงงามเมือง ร่ายรำทำเพลงได้งามจน พวกการพจไม่ได้อำนาจเป็นใคร ปาณฑพทั้งห้าจึงอยู่อย่างนิรนาม ครบตามสัญญาแล้วกลับเข้าชิงเมือง

ผมไม่มีหลักฐานว่า “พระคนธรรพ์” ของนักดนตรีไทยคือใคร แต่ขอเสนออย่างคร่าว ๆ ว่าท่านน่าจะชื่อ จิตรเสน เป็นครูดนตรีของ พระอรชุนในมหาภารตยุทธ์ เป็นครูที่ประสาทพรทางการร่ายรำ ทำเพลงและยังฝากเสนห์ให้นักแสดง-นักดนตรี เป็นที่รักของ คนดู-คนฟัง

คนธรรมดาที่ชื่อจิตรเสนปรากฏในวัฒนธรรมอินเดียมาแต่โบราณ เรื่องจิตรเสนจึงพบได้ในแม้ศาสนาความเชื่ออื่นที่มีใช้กัน ดังจะเห็นได้จากมหาสมยสูตร ในพระสุตตันตปิฎก ที่มณิกาย มหาวรรค กล่าวถึงทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลายมาชุมนุมเพื่อเฝ้าพระพุทธเจ้า มีชื่อของ “จิตรเสน” ด้วย นอกจากเนื้อความตอนที่จิตรเสนสอนวิชาให้อรชุนในมหาภารตะนี้ ไม่ปรากฏว่าจิตรเสน มีบทบาทเกี่ยวกับดนตรีหรือนาฏศิลป์ไม่ว่าจะเป็นพระไตรปิฎกหรือมหาภารตะอีกเลย ในมหาภารตะกล่าวถึงเรื่องจิตรเสนอีกหลายตอน เช่น ในสภาบรพกล่าวถึงจิตรเสนเป็นหนึ่งในคนธรรมดาที่ได้เข้าเฝ้าท้าวฤๅณในท้องพระโรง และในวนบรพมีเรื่องอรชุนพิชิตจิตรเสน ทั้งสองเรื่องนี้ไม่เกี่ยวกับดนตรีและนาฏศิลป์แต่อย่างใด ประเด็นที่สำคัญยิ่งกว่านั้น คือ ไม่มีข้อความใดที่กล่าวว่าจิตรเสนเป็นหัวหน้าคนธรรมดาหรือยอดคนธรรมดาอันเป็นความหมายที่เป็นที่ยอมรับกันของพระประคนธรรพ ด้วยเหตุนี้จึงน่าจะสงสัยว่า เหตุใดไมเคิล ไรท์จึงคิดเช่นนั้น กล่าวคือ ผู้เขียนมีเกณฑ์การวินิจฉัยอย่างไรจึงเทียบพระประคนธรรพกับจิตรเสน หากพระประคนธรรพเป็นองค์เดียวกับจิตรเสนได้จริง ก็น่าจะสงสัยต่อไปว่า ความเชื่อมโยงระหว่างจิตรเสนกับพระประคนธรรพคืออะไร กล่าวอีกนัยหนึ่ง เราจะอธิบายการที่จิตรเสนมามีบทบาทในการดนตรีและนาฏศิลป์ไทยและเป็นที่ยอมรับนับถืออย่างมากในสังคมไทยตราบนานถึงปัจจุบันได้อย่างไร

นอกจากไมเคิล ไรท์ (2538) จะเสนอว่า พระคนธรรพหรือพระคนธรรพน่าจะเป็นองค์เดียวกับคนธรรมดาที่ชื่อจิตรเสนแล้ว ยังได้เขียนเน้นย้ำว่าจิตรเสนเป็นครูดนตรีอีกครั้งก่อนจบบทความ ดังในข้อความที่ยกมาข้างต้นว่า “...ท่านน่าจะชื่อ จิตรเสน เป็นครูดนตรีของพระอรชุนในมหาภารตยุทธ์” การกล่าวเน้นเรื่องดนตรีเพียงอย่างเดียวว่า “เป็นครูดนตรีของพระอรชุน” ในที่นี้อาจเป็นความตั้งใจของผู้เขียนหรือไม่ที่จะทำให้ผู้อ่านเข้าใจว่าจิตรเสนเป็นองค์เดียวกับพระประคนธรรพซึ่งเป็นครูเทพที่มีบทบาทโดดเด่นในทางดนตรี มีกลองตะโพนเป็นสัญลักษณ์ เพราะอันที่จริงเมื่อพิจารณาความในมหาภารตะจะเห็นว่า จิตรเสนมิใช่ครูดนตรีโดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากแต่ท่านน่าจะเป็นผู้เชี่ยวชาญศิลปะที่เกี่ยวข้องกับการแสดงทุกประการทั้งดนตรี ขับร้อง และพ้องรำ อรชุนจึงไม่ต้องเรียนกับผู้อื่นอีก ด้วยเหตุนี้ ไม่ว่าผู้เขียนจะตั้งใจหรือไม่ แต่วิธีการเขียนเช่นนี้ก็อาจเป็นการเน้นเรื่องความเชี่ยวชาญในทางดนตรีของจิตรเสนให้สำคัญยิ่งกว่าการขับร้องและพ้องรำ อาจทำให้ผู้อ่านบางท่านเข้าใจไปได้ว่า จิตรเสนเด่นเรื่องดนตรียิ่งกว่าศิลปะอย่างอื่น แม้ข้อความว่าจิตรเสนเป็นครูดนตรีจะมีได้ผิดไปจากตัวบทในมหาภารตะก็ตาม

อันที่จริง หากพิจารณาผลงานของไมเคิล ไรท์หลายเรื่องจะเห็นว่า เป็นงานเขียนที่ผสมผสานความรู้หลายประเภทเข้าด้วยกัน ทั้งภาษา วรรณกรรม โบราณคดี ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และมานุษยวิทยา ที่น่าสนใจ คือ งานเขียนต่าง ๆ นั้นล้วนชี้ให้เห็นความพยายามที่จะเสนอข้อคิดเห็นทางวิชาการ หลายเรื่องเป็นงานลักษณะ “ริเริ่ม” เป็นการชี้ชวนให้ขยายมุมมอง

ของการศึกษาให้กว้างขวางออกไป ในกรณีของพระประคนธรรพ ไมเคิล ไรท์ (2538) ก็ได้ออกตัวว่า “...พิธีกรรมและความเชื่อของนักแสดง-นักดนตรีไทยซับซ้อนมาก ประกอบด้วยของพื้นเมืองของฮินดูและของพุทธ สมควรได้รับการวิเคราะห์ให้ลึกกว่านี้ น่าเสียดายที่ผมมีความรู้เพียงผิวๆ เฝินๆ จึงวิเคราะห์ได้เพียงเท่านี้” ข้อเสนอเรื่องพระประคนธรรพในที่นี้ แม้จะน่าสนใจและไม่เคยมีผู้ใดเสนอมาก่อนนั้น ก็ยังต้องอาศัยหลักฐานอื่นๆ รวมทั้งการศึกษาอีกมากมายยืนยันด้วยนั่นเอง

3.2 พระนารทมุณี

ปัจจุบันนี้ยังไม่มีนักวิชาการหรือนักดนตรีท่านใดออกมาสนับสนุนความคิดของไมเคิล ไรท์ที่ว่าพระประคนธรรพเป็นองค์เดียวกับจิตรเสน คนธรรพ์ผู้สอนดนตรี ขับริ่ง และพ็อนรำแกอรชุนในเรื่องมหากาพย์ ข้อเสนอเรื่องพระประคนธรรพที่แพร่หลายและเป็นที่ยอมรับกว้างขวางคือมติว่าพระประคนธรรพเป็นองค์เดียวกับพระนารทมุณี และผู้เสนอความคิดนี้ คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น

ในภาคผนวก 1 กล่าวด้วยนาฏกะ ซึ่งอยู่ท้ายพระราชนิพนธ์บทละครว่า เรื่อง ศกุนตลา (มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2563) ทรงกล่าวถึงลักษณะเฉพาะของละครนาฏกะ และทรงอธิบายเรื่องพระนารทมุณีซึ่งเป็นฤๅษีที่มีบทบาทเกี่ยวข้องกับการดนตรี

อนึ่งไหนๆ ก็ได้สดรู้เรื่องครูลครมาราย 1 แล้ว ข้าพเจ้าขอเลวอดรู้เรื่องครูปีพาทย์เสียด้วยอีกราย 1 ท่านครูปีพาทย์นั้นนักเลงปีพาทย์ว่าชื่อ “พระประโคนธรรพ” ข้าพเจ้าขอบอกกล่าว ว่า ตัวพระประโคนธรรพไม่มี ศัพท์ว่า “ประโคนธรรพ” นี้ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเลื่อนมาจากศัพท์ “ปรคนธรรพ” แปลว่ายอดคนธรรพ และถ้าเป็นเช่นนั้นแล้วก็รับบอกตัวได้ทันที คือ พระนารท (ซึ่งปากตลาดชอบเรียกว่า “นารอด”) นั่นเอง เพราะท่านผู้นี้ในว่า ๆ เป็นผู้คิดพิณขึ้น และเป็นนักร้องนักดนตรีจึงได้นามว่า เทพยคนธรรพบ้าง คนธรรพราชบ้าง ปรคนธรรพบ้าง เพราะเป็นผู้ชำนาญในวิชาของคนธรรพ คือการขับร้องและดีดสีตีเป่าดังนี้ เปนอันลงรอยหมด

ในพระราชนิพนธ์เรื่อง อธิบายและอธิบายในหนังสือธารายณ์สิบปาง (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2515, น. 96) ทรงอธิบายศัพท์ นารท ไว้ดังนี้

นารท [ส. นารท] – พรหมฤๅษี ประชาบดี และเปนนตน 1 ในฤๅษี 7 ตน
นัย 1 ว่าเกิดจากพระนลาศของพระพรหมา แต่วิษณุปรารถนาว่าเป็น
โอรสพระกตยปประชาบดี เป็นผู้คิดสร้างพิณ และเป็นใหญ่เหนือ
พวกคนธรรพ จึงได้นามว่า “ปรคนธรรพ” เป็นผู้ชอบเที่ยวเตร่จริงเจตร
ในโลก และเก็บข่าวไปเที่ยวเล่า จึงได้ชื่อว่า “ปิตุณะ” คือ “ปากบอน”

ในพระราชนิพนธ์เรื่องพระนลคำหลวง (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว,
2563ก) ทรงทำอภิธานศัพท์โดยอธิบายชื่อ นารท ดังนี้

นารท ม. และ ส. = นามแห่งเทพฤๅษีตน ๑ ซึ่งเป็นผู้นำข่าวไปมา
ระหว่างเทวดากับมนุษย์ และมักไปไหนพร้อม ๆ กับพระบรรพต
เทพฤๅษี ๙ อนึ่งนิยมกันว่าท่านผู้นี้เป็นผู้เริ่มรืทาพิณขึ้นก่อน จึง
ยกย่องเป็นครูพิณพาทย์ และในตำแหน่งนี้มีฉายาว่า “เทพคนธรรพ”
“คนธรรพราช” ฤๅ “ปรคนธรรพ” (ซึ่งไทยเราเรียกเพี้ยนมาเป็น
“พระประโคนธรรพ”) ๙

ด้วยทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยเรื่องนี้ไว้หลายครั้ง ปราชญ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมาจึงกล่าวสอดคล้องกับมติดังกล่าวว่าพระนารทมนุ่คือ
พระประคนธรรพ เช่น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และมนตรี ตราโมท ปราชญ์เหล่านี้จะได้อิทธิพล
ความคิดมาจากพระองค์ มิใช่เพียงเพราะหลายท่านมีชีวิตอยู่ร่วมสมัยกับพระองค์เท่านั้น แต่
หากมองในเชิงวัฒนธรรม ความคิดที่สอดคล้องกับพระมหากษัตริย์ถือเป็นการถือตามพระราชนิยม
ดังมีธรรมเนียมในวัฒนธรรมไทยว่า สิ่งใดที่พระมหากษัตริย์ริเริ่มหรือปฏิบัติ สิ่งนั้นย่อมนับว่า
เป็นแบบอย่างที่ควรปฏิบัติตาม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเกิดมีกวี
จำนวนมาก มิใช่เพราะมีโรงพิมพ์จำนวนมากแต่อย่างเดียว แต่เป็นเพราะพระมหากษัตริย์ทรง
นิยมและส่งเสริมการอักษรศาสตร์ต่างๆ ด้วย นอกจากนี้ หากมองในเชิงการเมืองซึ่งอาจพิจารณา
ว่าเกี่ยวข้องกับอำนาจของความรู้ มติที่ถือกันว่าพระประคนธรรพเป็นองค์เดียวกับพระนารทมนุ่
จึงนับว่าเป็นมติ “ของหลวง” เพราะมีที่มาจากพระมหากษัตริย์ โดยนัยหนึ่งจึงมีอิทธิพลในตัวเอง
ไปโดยปริยาย

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า พระวินิจฉัยเรื่องพระประคนธรรพว่าหมายถึงพระนารทมนุ่
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวน่าจะทรงได้ความคิดมาจากหนังสือ “ฝรั่ง” อันเป็นผล

มาจากการศึกษาค้นคว้าของนักวิชาการตะวันตกในขณะนั้น นักวิชาการชาวตะวันตกผู้ศึกษาภารตวิทยาที่ทรงอ้างชื่อไว้มีหลายท่าน เช่น “...ศาสตราจารย์ อ.ว.¹ วิลเลียมส์ แจ็คสัน กับ ดอกเตอร์ ชาร์ลส์ จ.² อ็อคเต็น” ในภาคนำบทละครเรื่อง *ปริยทรรคิ* (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2520, น. 1) “...มิสเตอร์ วิลเลียม เฮนรี รอปินสัน” ในคำนำ เรื่อง พระศุนหเศป (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2504, น. ก) เป็นต้น ผลงานของนักวิชาการตะวันตกซึ่งน่าจะเป็นแหล่งอ้างอิงแก่การสันนิษฐานเรื่องพระประคนธรรพน่าจะได้แก่ พจนานุกรมสันสกฤต-อังกฤษของ Sir Monier Monier-Williams นักวิชาการชาวอังกฤษผู้มีผลงานเกี่ยวกับภาษาและวรรณกรรมสันสกฤตจำนวนมาก ทั้งหนังสือ งานแปลวรรณกรรมสันสกฤต พจนานุกรมดังกล่าวเป็นผลงานสำคัญที่ทำให้ชื่อของเขายังคงอยู่ในวงวิชาการตราบจนถึงทุกวันนี้

พจนานุกรมภาษาสันสกฤต-อังกฤษของ Monier-Williams (2008, p. 537) อธิบายศัพท์ นารท ว่า

นามของฤๅษีคนหนึ่ง (สืบเชื้อสายจากพระฤๅษีกัณวะหรือกัศยปะ ผู้รจนาคัมภีร์ฤคเวทมนทลที่ 8 สุกตะที่ 13 และมนทลที่ 9 สุกตะที่ 104 และ 105 อนุกรมณี³ ; เป็นเทวฤๅษีคนหนึ่ง มักกล่าวร่วมกับฤๅษีปรวตะ ถือว่าเป็นผู้ส่งข่าวสารระหว่างเทพเจ้ากับมนุษย์ เช่นในมหาภารตะ หริวงศ์ กวินิพนธ์ ฯลฯ; หนึ่งในประชาบดีทั้งสิบโอรสพระพรหม (มนุสมฤติ 1, 35); ในเทพปกรณัมสมัยหลัง นารทมุณีเป็นสหายของพระกฤษณะ ได้รับการนับถือว่าเป็นผู้ประดิษฐ์พิณวิณา; ในมหากาพย์ เรียกว่าเป็นเทพคนธรรพ์ หรือคนธรรพราชา หรือเพียงคำว่า คนธรรพ์)⁴

¹ อ. ว. ย่อมาจากชื่อเต็มว่า Abraham Valentine

² จ. ย่อมาจากคำว่า Jones

³ สุกตะเป็นชื่อรวมบทสวด หรือ ฤจ หลายบทในคัมภีร์ฤคเวท ส่วนมนทลเป็นชื่อของฉบับที่รวมสุกตะต่าง ๆ ไว้อีกลำดับหนึ่ง อนุกรมณีเป็นชื่อภาคผนวกหรือดัชนีค้นคำในคัมภีร์ฤคเวท

⁴ แปลจากข้อความภาษาอังกฤษพจนานุกรมสันสกฤต-อังกฤษว่า “N. of a Rṣi (a Kāṇva or Kāśyapa, author of RV. viii, 13; ix, 104; 105 Anukr. ; as a devarṣi often associated with Parvata and supposed to be a messenger between gods and men MBh. Hariv. Kav. &c; among the 10 Prajāpatis as a son of Brahmā Mn. i, 35; in later mythology he is a friend of Kṛishṇa and is regarded as inventor of the vīṇā or lute; in ep. poetry he is called a Devagandharva or a Gandharvarāja or simply gandharva)”

จะเห็นว่า ในการอธิบายศัพท์ นารท แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีได้ทรงอ้างชื่อ Monier-Williams ไว้แต่ข้อความในพจนานุกรมของ Monier-Williams ก็ปรากฏอย่างกระจัดกระจายอยู่หลายแห่ง และสามารถเทียบกันได้หลายตอน ดังปรากฏในตารางที่ 2

ตารางที่ 1

เปรียบเทียบข้อความในพจนานุกรมของ Monier-Williams กับพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พจนานุกรม Monier-Williams	ข้อความในพระราชนิพนธ์	แหล่งข้อมูล
a devarṣi	นามแห่งเทพฤษิตน 1	อภิธานศัพท์ น พระนลคำหลวง
often associated with Parvata	มักไปไหนพร้อม ๆ กับพระบรรพต เทพฤษี	อภิธานศัพท์ น พระนลคำหลวง
a messenger between gods and men	เป็นผู้นำข่าวไปมาระหว่างเทวดากับมนุษย์	อภิธานศัพท์ น พระนลคำหลวง
inventor of the viṇā or lute	เป็นผู้คิดพิณขึ้น	ภาคผนวก 1 ศกุนตลา
	ผู้จัดทำพิณขึ้นแรก	ภาคผนวก 2 ศกุนตลา
	เป็นผู้ริเริ่มทำพิณขึ้นก่อน	อภิธานศัพท์ น พระนลคำหลวง
he is called a Devagandharva or a Gandharvarāja	จึงได้นามว่าเทพยคนธรรพบ้าง	ภาคผนวก 1 ศกุนตลา
	คนธรรพราชบ้าง	
	มีฉายาว่า “เทพคนธรรพ” “คนธรรพราช”	อภิธานศัพท์ น พระนลคำหลวง

น่าสังเกตว่า ในผลงานของ Monier-Williams ไม่มีการอ้างถึงคำว่า paragandharva ในความหมาย “ยอดคนธรรพ” แต่อย่างใด คำอธิบายศัพท์ นารท ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอันเป็นต้นทางแห่งความคิดว่าเป็นองค์เดียวกับพระประคนธรรพจึงประกอบด้วย 2 ส่วนสำคัญ ได้แก่ ส่วนที่เป็นผลมาจากการค้นคว้าในหนังสืออ้างอิงของนักวิชาการชาวตะวันตกกับอีกส่วนหนึ่ง คือ พระวินิจฉัยของพระองค์เอง จะเห็นว่าทรงเพิ่มเติมพระวินิจฉัย “ปรคนธรรพ” ไว้หลังจากที่ทรงกล่าวถึงนามฉายาของพระนารทมนุ์ตามพจนานุกรมไว้หลายครั้ง เช่น “...จึงได้นามว่า เทพยคนธรรพบ้าง คนธรรพราชบ้าง ปรคนธรรพบ้าง” (ภาคผนวก 1 ศกุนตลา) และ “...พระมนุ์นี้ได้นามว่ามหาคนธรรพบ้าง เทพยคนธรรพบ้าง ปรคนธรรพบ้าง” (ภาคผนวก 2 ศกุนตลา) “...ในตำแหน่งนี้มีฉายาว่า “เทพคนธรรพ” “คนธรรพราช” ฤา “ปรคนธรรพ” (ซึ่งไทยเราเรียกเพี้ยนมาเปน “พระประโคนธรรพ”) ฯ” (อภิธานศัพท์ น พระนลคำหลวง)

พระวินิจฉัยส่วนที่เพิ่มเติมเข้าไปนี้จะมาจากการตีความคำว่า คนธรรพราช แปลว่า “ราชาแห่งคนธรรพ์” ซึ่งเป็นฉายาของพระนารทมนี ผนวกกับคำอธิบายว่าพระนารทมนีเป็นหัวหน้าของคนธรรพ์ จึงทรงเห็นว่า ประคนธรรพ ที่ถูกควรเขียนว่า ปรคนธรรพ ซึ่งจะทำให้แปลได้ว่า “ยอดคนธรรพ์” การตีความนี้จัดเป็นวิธีการศึกษาทางศัพทมูลวิทยา (Etymology) ได้ประการหนึ่ง เพราะเป็นการค้นคว้าหาที่มาของคำ การอ้างอิงผลงานที่เป็นการค้นคว้าของนักวิชาการตะวันตกนับเป็นข้อวินิจฉัยที่สำคัญ กอปรด้วยหลักฐานและเหตุผลซึ่งอย่างน้อยก็คือเหตุผลทางภาษาศาสตร์ พระประคนธรรพในความเชื่อที่นักดนตรีและนาฏศิลป์ไทยสืบทอดกันมาแต่โบราณจึงปรากฏตัวตนอย่างชัดเจนเป็นครั้งแรก และยังคงมีการสืบทอดความคิดมาตราบจนถึงปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากการสร้างวัตถุมงคลรูปพระประคนธรรพซึ่งมีสัญลักษณ์ของการเป็นฤๅษีซึ่งเป็นเจ้าแห่งวิชาอาคม ในขณะที่เดียวกันก็รักษาลักษณะโลภะบางประการอันเนื่องมาจากคนธรรพ์มีนิสัยรักสนุก เจ้าเสน่ห์ด้วย (ดู ไอยเรศ บุญฤทธิ์, 2559, น. 209-213) นับว่าพระราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องนี้เป็นต้นเค้าแก่ความคิดที่ยังมีบทบาทในสังคมไทยปัจจุบันอย่างยิ่ง

อย่างไรก็ตาม ความคิดว่าพระประคนธรรพเป็นองค์เดียวกับพระนารทมนีซึ่งทำให้สรุปได้ว่า คำว่า “ปรคนธรรพ” เป็นฉายาของพระนารทมนีนั่น ยังเป็นประเด็นที่ควรพิจารณาเพิ่มเติมด้วยเหตุผล 3 ประการ ดังนี้

ประการแรก ปัญหาเรื่องหัวหน้าคนธรรพ์ ผู้เป็น “ยอดคนธรรพ์” จะถือว่าเป็นหัวหน้าคนธรรพ์หรือ “เปนใหญ่เหนือพวกคนธรรพ์” (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2515, น. 96) ด้วยหรือไม่ ในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤต มักพบว่าผู้ที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นหัวหน้าคนธรรพ์มีต่างกันออกไป ในวรรณกรรมสันสกฤตกล่าวถึงหัวหน้าคนธรรพ์หรือราชาแห่งคนธรรพ์ไว้หลายตน เช่น ไศลย และจิตรฤค คนธรรพ์ที่มีชื่อปรากฏมากที่สุด คือ วิศवास ยิ่งกว่านั้น ในรามายณะ อุตตรกัณฑ์ สรรคที่ 90-91 กล่าวถึงท้าวยุราชิตกษัตริย์เผ่าเกกยะผู้นำทัพคนธรรพ์จำนวนสามโกฏิผู้เป็นบุตรของไศลยมาสู้กับโอรสของพระภรตและพ่ายแพ้ไป ในเรื่องนี้ท้าวยุราชิตก็น่าจะเป็นหัวหน้าคนธรรพ์ได้เช่นกัน ส่วนในวรรณกรรมบาลีกล่าวถึงปัญจลยษผู้ซึ่งพระอินทร์แต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าคนธรรพ์เพราะทำให้พระอินทร์มีโอกาสเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ดังปรากฏในข้อความว่า “...เปตติเก ฐานะ ฐปยิสฺสามิ คนฺธพฺพราชา ภวิสฺสสิ” แปลว่า “เราจะแต่งตั้งท่านในตำแหน่งแทนบิดา ท่านจะได้เป็นราชาแห่งคนธรรพ์” (สุตตนต์ปิฎก ที่ฉนิกายสุม มหาวคฺโค, 2470, น. 323 อ้างถึงใน ประทวน บุญปก, 2523, น. 73-74) แต่เมื่อพิจารณาบทบาทของพระนารทมนีในวรรณกรรมสันสกฤต ไม่ปรากฏเรื่องที่แสดงความเป็นหัวหน้าคนธรรพ์เหมือนเช่นบุคคลอื่นๆ ที่กล่าวไปข้างต้น แม้หัวหน้าคนธรรพ์ไม่จำเป็นว่าต้องเป็นคนธรรพ์โดยกำเนิดก็ตาม ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “ฤษีนาถในวรรณคดีสันสกฤต” ซึ่งกล่าวถึงความเป็นมาและรวบรวม

เรื่องราวของพระนารทมนีไ้หลายเรื่องก็จะเห็นว่า ไม่ปรากฏว่าพระนารทมนีเแสดงความเป็นหัวหน้าคนธรรพ์อย่างชัดเจน

ประการที่สอง ปัญหาเรื่องเครื่องดนตรีที่หมายให้ทราบว่าเป็นพระนารทมนี ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่าพระนารทมนีมีเครื่องดนตรีสำคัญประจำกายเป็นเครื่องดีด คือ วิณา ซึ่งเป็นพิณน้ำเต้าชนิดหนึ่ง แต่พระประคนธรรพมีเครื่องดนตรีอันเป็นสัญลักษณ์ประจำองค์ คือ กลองตะโพน น่าสังเกตว่า ในวรรณกรรมสันสกฤตไม่มีเรื่องพระนารทมนีเกี่ยวข้องกับตะโพน เชี่ยวชาญการตีกลอง หรือเป็นผู้ให้จังหวะแต่อย่างใด วรรณกรรมที่กล่าวถึงการเป็นผู้เชี่ยวชาญการดนตรีและขับร้องของพระนารทมนีไว้อย่างละเอียดที่สุดนั้นปรากฏในลิงคปุราณะ 2.3 อันเป็นบทสนทนาระหว่างราชาอัมพรีษะกับพระมุนีमारกัณเฑยะ น่าสังเกตว่า วิชาว่าด้วยการดนตรีที่พระนารทมนีเรียนนั้นเป็นเรื่องการดีดพิณเท่านั้น ไม่มีเรื่องการตีกลองแต่อย่างใด เรื่องเครื่องดนตรีของพระนารทมนีในวรรณกรรมสันสกฤตจึงแสดงให้เห็นความไม่สอดคล้องกับเรื่องกลองหรือจังหวะอันเป็นเครื่องดนตรีสำคัญของพระประคนธรรพ หากจะพิจารณาลักษณะสำคัญในเรื่องเครื่องดนตรีแล้ว คนธรรพ์ที่น่าจะใกล้เคียงกับพระนารทมนีมากกว่าพระประคนธรรพก็คือพระปัญจลัษะซึ่งในพิธิไหว้ครูดนตรีและนาฏศิลป์ไทยกล่าวว่าหมายถึงพระปัญจสิงขรซึ่งมีตัวบทในวรรณกรรมพุทธศาสนาเป็นหลักฐานมาแต่เดิม

ประการที่สาม ปัญหาเรื่องพระนารทมนีในวรรณกรรมไทย เนื่องจากคำว่า “ประคนธรรพ” หรือ “ปรคนธรรพ” ไม่ปรากฏในวรรณกรรมสันสกฤต จึงน่าสงสัยว่าจะเป็นคำไทยที่คนไทยคิดขึ้นมาเองหรือไม่ เมื่อพิจารณาตัวบทวรรณกรรมไทยจะเห็นว่า ไม่มีเรื่องใดอ้างชื่อ “ประคนธรรพ” หรือ “ปรคนธรรพ” ในความหมายของพระนารทมนีเลย น่าสังเกตว่า ในวรรณกรรมไทยบางเรื่องมีข้อความกล่าวถึงพระนารทมนีที่เป็นตนเดียวกับพระนารทมนีในวรรณกรรมสันสกฤตมาแล้ว ตั้งแต่สมัยอยุธยา เช่น

อุโภ นารทปพพตา	หนึ่งนารทปรากฏบรรพตเทวดา
ทั้งสองชั้นนฟ้า นันนแล	
	(มหาชาติคำหลวง กัณฑ์มัทรี)

ปางนั้นนารทบันดาล	ดีดพิณเหาะทยาน
มาโดยทิมัมพรพราย	
	(อนิรุทธคำฉันท์)

ตุกลัวแต่วรรัตน	สุวรรณนารทมณี
อันทรงนิ้วพระกรศรี	คือเพชรอาวุธนารายณ์
	(ราชาพิลาปคำฉันท์)

การนับถือคนธรรมที่มีค่าความคิดมาแต่โบราณสมัยคัมภีร์พระเวทที่กล่าวว่าคนธรรมเป็นผู้ส่งผ่านสิ่งศักดิ์สิทธิ์รวมถึงความรู้ศักดิ์สิทธิ์มาสู่โลกมนุษย์ เช่น เรื่องวิสาขบอความรู้พลังของว้าวแก่พระอินทร์ในฤคเวท 10.139.6 และเรื่องคนธรรมบอความรู้แก่ปुरुวัสเรื่องยัญพิธีเปลี่ยนมนุษย์เป็นคนธรรมในศตปถพราหมณะ 11.5.1 เป็นต้น แต่การกล่าวอ้างสังคมไทยได้ความคิดการนับถือคนธรรมจากคัมภีร์พระเวทโดยตรงนั้นอาจเป็นไปได้ยาก เพราะเป็นตัวแทนของชนผู้อยู่ในวรรณะพราหมณ์และเข้าถึงได้อย่างจำกัด ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าความคิดเรื่องการนับถือคนธรรมน่าจะเกิดขึ้นในสังคมไทยเองจากคำบอกเล่าเกี่ยวกับคนธรรมคุณพิเศษของคนธรรมในทางดนตรีและความเกี่ยวข้องกับสวรรค์สอดคล้องกับความคิดเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติซึ่งคนไทยนิยมนับถือมาแต่เดิม แม้ปัจจุบันก็ยังมียุค ด้วยเหตุที่เรื่องคนธรรมมีต้นเค้ามาแต่วัฒนธรรมอินเดีย ภาษาในวัฒนธรรมอินเดียซึ่งใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤตและคนไทยทั่วไปเข้าถึงได้อย่างแพร่หลายจึงเป็นภาษาอื่นไปไม่ได้นอกจากภาษาบาลีอันเป็นภาษาสำคัญตามคติพุทธศาสนาเถรวาท ภาษาบาลีหรือโดยเฉพาะอย่างยิ่งทำนองสวดภาษาบาลีจึงมีบทบาททำให้เกิดความรู้สึกศักดิ์สิทธิ์แก่ผู้ฟัง ทำให้ตัวแทนของการไหว้ครูในพิธีไหว้ครูดนตรีและนาฏศิลป์มีภาษาบาลีปนกับภาษาไทยในที่สุด

ผู้วิจัยคิดว่า เรื่องที่มันเป็นไปได้ของพระประคนธรรพอาจอธิบายได้ด้วยคติพุทธศาสนา มากกว่า เพราะเรื่องคนธรรมพรรณเลงดนตรีและเป็นบริวารของเทพเจ้าก็มีในพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน แม้การนับถือคนธรรมจะไม่มีในวรรณกรรมพุทธศาสนา น่าสังเกตว่า การกล่าวถึงบทบาทของคนธรรมว่าเป็นผู้ตีกลองอย่างเฉพาะเจาะจงก็ไม่ปรากฏในวรรณกรรมสันสกฤตแต่อย่างใด ดังจะเห็นได้จากวรรณกรรม เรื่อง *ไตรภูมิิกถา* หรือที่เรียกอย่างล้าลองในปัจจุบันว่า *ไตรภูมิพระร่วง* วรรณกรรมพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย ในบทพรรณนาความรื่นรมย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงกลองว่าเป็นเครื่องดนตรีประจำคนธรรม ความว่า

ถัดนั้นยังมีคนธรรมผู้หนึ่งชื่อสุธัมมาตีกลองใหญ่ใบหนึ่งชื่อสุธรรระ
สะพายเหนือบ่าฝ่าย 1 แลตี ยังมีกลองใหญ่ทั้งหลายได้ 680,000 อัน⁵
อันเป็นเพื่อนกลองนั้น จึงดังตามเพลงด้วยระบำปัพพะถวน
ด้วยกันแลเพราะนักหนา แลในสถานที่แห่งหนึ่งโดยปริณทล
รอบได้ 400,000 วา แลพ่อนราด้วยกลองคนธัพพะนั้นเหนือจอมเขา
จักรพาพเบื้องบูรพทิศแล ผุ่งคนธัพพะทั้งหลายแลเทพธิดาทั้งหลาย
อันเป็นพระบำด้วยมากอนเอนอนันต์ ยังมีคนธัพพะผู้หนึ่งชื่อ

⁵ น่าจะเป็นจำนวน 68,000 เพราะในต้นฉบับบาลีเป็น 68,000 ตัวเลข 680,000 อาจเกิดจากปัญหาการคัดลอกต้นฉบับ

พิมพ์รสกะสะพายกลองหน้าเดียวลูกหนึ่งใหญ่ (ชื่อเอกโปกขรเกรี)
และตีด้วยเพลงคนธัพพะแลหมูกลองหน้าเดียวทั้งได้ 68,000 อัน
อันเป็นเพื่อนกลองหน้าเดียวนั้นหากตัวเอง ดุจมีผู้ตีด้วยเพลงแลกลอง
นั้นไพเราะนักหนาแล ในสถานที่ควงแห่งหนึ่งโดยปริมณฑลรอบ
4000,000 วา แลพ็อนร่ำระบำด้วยกลองคนธัพพะนั้น เทพยดาแล
คนธัพพะพ็อนร่ำระบำมากนักหนาในที่นั้น ๆ อยู่ปลายกำแพง
จักรวาลฝ่ายทักษิณทิศ พระสิเนรุราชแลยังมีคนธัพพะเทพยดา
ตนหนึ่งชื่อว่าทิมมุขะ สะพายกลองใหญ่ใบหนึ่ง (ชื่อมหาภักทเกรี)
และตีในบนกำแพงจักรวาลฝ่ายปัจฉิมทิศพระสุเมรุ ครั้นว่าตีกลอง
ใบนั้น อันว่ากลองทั้งหลายได้ 68,000 อัน อันเป็นเพื่อนกลองนั้น
หากตัวเองโดยฉันทตามกันแลตามกลองนั้นเป็นเพลงเดียว ผูก
คนธัพพะแลเทพยดาทั้งหลายผูกรำด้วยกันแห่งนั้นมาก
นักหนาในที่นั้น โดยปริมณฑลรอบได้ 400,000 วา ในบนกำแพง
จักรวาล ฝ่ายปัจฉิมทิศพระเมรุราช ยังมีคนธัพพะเทพยดาผู้หนึ่ง
ชื่อว่าปัญจสิงขรเทวบุตรสะพายกลองใหญ่ลูกหนึ่งชื่อสัสสสุรนั้น
ครั้นว่าตีกลองนั้นได้ อันว่ากลองทั้งหลายได้ 68,000 อัน อันเป็น
เพื่อนกลองนั้น (หากตัวเอง) ด้วยฉันทอันดี ในที่ควงแห่งหนึ่ง
โดยปริมณฑลรอบได้ 400,000 วา จึงขับเสพแลพ็อนร่ำระบำด้วย
คนธัพพะนั้นเหนือจอมเขาจักรวาล

ข้อความที่ยกมานี้ทำให้เห็นภาพคนธรรพ์ตีกลองอยู่ประจำทิศทั้งสี่ ครั้นคนธรรพ์
ประจำทิศนั้นตีเมื่อใด กลองบริวารอีก 68,000 ใบ ก็ะบันลือเสียงดังสนั่นขึ้นพร้อมกัน เนื้อความ
ตอนนี้ผู้แต่งอาจนำมาจากความตอนพรรณนาพุทธเขตในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา ในคัมภีร์นี้มี
บทพรรณนาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ไว้อย่างละเอียด ความว่า

ตโต สุธุมโม นาม คณฺหพฺพเทวปฺตุโต สุรนนฺทนํ สพฺพนนฺทนํ นาม
เกรี อํเส ลกฺเขตฺวา อญฺญสฺสญฺสิหสฺสเกรีปริวฺโต อเนกสหสฺสเท
วนาญฺเกหิ สทฺธิ อวญฺญโต ปญฺญาสโยชนญฺฐานํ รจฺจมนฺทลํ
พฺนฺธิตฺวา ปาจิณญกฺวาทปฺพพตฺมตฺถเก คณฺหพฺพนาญฺกํ ทสฺเสติ.
ติมฺพรสฺโก นาม เทวปฺตุโต เอกโปกฺขรํ นาม เกรี อํเส กตฺวา
อญฺญสฺสญฺสิหสฺสเกรีปริวฺโต อเนกสหสฺสเทวนาญฺเกหิ สทฺธิ อวญฺญ

โต ปณณาสโยชนนฏฐาเน รงคมณฺหํ พนฺธิตฺวา ทกฺขิณจกฺก
 วาพพพตมตฺถเก นาฏกคณฺธพฺพํ ทสฺเสติ. ที่มฺมุโข นาม
 คณฺธพพทวปฺตุโต มหาภณฺฑํ นาม เภรี อํเส กตฺวา
 อฏฺฐสฏฺฐิสหสฺสเภรีปริวฺโต อนกสหสฺสเทวนาฏเกหิ สทฺธิ อวฏฺฐโต
 ปณณาสโยชนนฏฐาเน รงคมณฺหํ พนฺธิตฺวา ปจฺฉิมจกฺกวาพพพ
 ตมตฺถเก นาฏกคณฺธพฺพํ ทสฺเสติ. ปณฺจสิโข นาม คณฺธพพทวปฺตุโต
 สฺสสฺสรํ นาม เภรี อํเส กตฺวา อฏฺฐสฏฺฐิสหสฺสเภรีปริวฺโต
 อนกสหสฺสเทวนาฏเกหิ สทฺธิ อวฏฺฐโต ปณณาสโยชนนฏฐาเน
 รงคมณฺหํ พนฺธิตฺวา อุตฺตรจกฺกวาพพพตมตฺถเก คณฺธพพนาฏกํ
 ทสฺเสติ.

ในครั้งนั้น คนธรรพเทพบุตร นามว่า สุธรรม แขนงกลองชื่อ
 สรรพนั้นทนะที่ทำให้พวกเทวดายินดีไว้ที่โหล แวดล้อมด้วยกลอง
 68,000 ลูก พร้อมกับเทพนาฏศิลป์หลายพัน ยึดมณฑลที่เต็นรำ
 ในเนื้อที่ลานกลม 50 โยชน์ แสดงนาฏศิลป์ของคนธรรพ บนยอด
 ภูเขาจักรวาลด้านทิศปาจีน เทพบุตรนามว่าติมพฺรสุกะแบกกลอง
 ชื่อเอกโปกชะ ไวบนบ่า แวดล้อมด้วยกลอง 68,000 ลูก พร้อมกับ
 เทพนาฏศิลป์หลายพัน ยึดมณฑลที่เต็นรำในเนื้อที่ลานกลม 50
 โยชน์ แสดงนาฏศิลป์คนธรรพ บนยอดภูเขาจักรวาลด้านทิศทักษิณ
 คนธรรพเทพบุตรนามว่าที่มฺมุขแบกกลองชื่อมหาภณฺฑะไวบนบ่า
 แวดล้อมด้วยกลอง 68,000 ลูก พร้อมกับเทพนาฏศิลป์หลายพัน
 ยึดมณฑลที่เต็นรำในเนื้อที่ลานกลม 50 โยชน์ แสดงนาฏศิลป์
 คนธรรพ บนยอดภูเขาจักรวาลด้านทิศปัจฉิม คนธรรพเทพบุตร
 นามว่าปณฺจสิชะ แบกกลองชื่อสฺสสฺสระไวบนบ่า แวดล้อมด้วยกลอง
 68,000 ลูก พร้อมกับเทพนาฏศิลป์หลายพัน ยึดมณฑลที่เต็นรำ
 ในเนื้อที่ลานกลม 50 โยชน์ แสดงนาฏศิลป์คนธรรพ บนยอดภูเขา
 จักรวาลด้านทิศอุดร⁶

⁶ สำนวนแปลเป็นของรังษี สุหนต์ และคณะ (2560, น. 130)

ข้อความในบานแพนทซึ่งเป็นเสมือนบทนำของไตรภูมิภูมิกถาระบุว่า คัมภีร์ชินาลังการภูมิกถาเป็นตวับทที่พญาลิไทมีอยู่และได้ใช้ประกอบการเรียบเรียงไตรภูมิภูมิกถา แม้ในบานแพนทจะกล่าวว่า “...ในพระชินาลังการก็มีบ้าง” (กรมศิลปากร, 2539, น. 16) แต่เมื่อตรวจสอบแล้วข้อความเรื่องคนธรรพ์ตีกลองไม่พบในคัมภีร์ชินาลังการที่เป็นร้อยกรอง แต่พบในคัมภีร์ชินาลังการภูมิกถาซึ่งเป็นคัมภีร์ร้อยแก้วที่ขยายความในคัมภีร์ชินาลังการ ทั้งชินาลังการและชินาลังการภูมิกถาเป็นงานนิพนธ์ของพระพุทธรักษาวิชาจารย์ พระเถระชาวสิงหลเช่นกัน (รังษี สุทนดี และคณะ, 2560, น. 31) คำว่า “ชินาลังการ” ในบานแพนทของไตรภูมิภูมิกถาอาจหมายรวมทั้งส่วนที่เป็นร้อยกรองและร้อยแก้วก็เป็นได้ ตวับทที่ยกมาข้างต้นชี้ให้เห็นว่า เรื่องคนธรรพ์ตีกลองในไตรภูมิภูมิกถาพญาลิไทอาจได้ความคิดมาจากคัมภีร์ชินาลังการภูมิกถา แสดงให้เห็นว่า ความคิดเรื่องคนธรรพ์ตีกลองน่าจะปรากฏอยู่ในสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย คือ สมัยพญาลิไทแล้วเป็นอย่างน้อย แม้หลักฐานความเชื่อเรื่องพระประคนธรรพเทาที่มีอยู่ในปัจจุบันจะสืบค้นไปได้ไกลที่สุดเพียงสมัยอยุธยาตอนปลายก็ตาม

ในวรรณกรรมสันสกฤตไม่มีข้อความใดที่กล่าวถึงเรื่องคนธรรพ์ตีกลองอย่างเฉพาะเจาะจงเท่าวรรณกรรมบาลีซึ่งเป็นที่มาแก่เรื่องไตรภูมิภูมิกถา วรรณกรรมสันสกฤตมักกล่าวถึงคนธรรพ์ติดพันชนิดหนึ่งคือวิณา และกล่าวว่าคนธรรพ์เป็นผู้ร้องเพลงได้ไพเราะ เช่นเดียวกับคนธรรพ์ในวรรณกรรมบาลีคือพระไตรปิฎก และอรธกถา เช่น ปัญจสิขะเทพบุตร หรือนาฏกุเวร ทั้งสองมีบทบาทในทางดนตรีคือติดพันและร้องเพลงเช่นกัน เรื่องคนธรรพ์ตีกลองนับว่าเป็นเรื่องที่มีในวรรณกรรมบาลีชั้นหลังคือทางลังกาและแผ่อิทธิพลความคิดมาในอาณาจักรสุโขทัยสมัยพญาลิไท อันเป็นสมัยที่มีการนับถือพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ คัมภีร์ชินาลังการซึ่งแต่งโดยพระเถระชาวสิงหลจึงเป็นตวับทสำคัญของพระเถระชาวลังกาที่เข้ามาในสังคมไทย และปรากฏในงานนิพนธ์ เรื่อง ไตรภูมิภูมิกถาด้วย ความคิดเรื่องคนธรรพ์ตีกลองจึงปรากฏในสังคมไทยและอยู่ในความเข้าใจของคนไทยในที่สุด ผนวกกับคำบอกเล่าแบบมุขปาฐะในสังคมไทย ทำให้ความคิดนี้สืบทอดต่อเนื่องมาในหมู่นักดนตรีและนาฏศิลป์ไทยจนถึงปัจจุบัน

การนับถือคนธรรพ์จึงไม่น่าจะได้จากคติฮินดูแต่อย่างเดียว แม้ว่าความคิดเรื่องการไหว้คนธรรพ์เป็นธรรมเนียมเก่าแก่ประการหนึ่ง แต่ความคิดว่าคนธรรพ์มีพลังวิเศษเหนือมนุษย์ในทางการดนตรีและนาฏศิลป์นั้นก็มีอยู่ทั้งในคติฮินดูและพุทธศาสนา ถือว่าเป็นวัฒนธรรมร่วมประการหนึ่งที่ผู้นับถือความเชื่อต่างกันอาจหยิบยืมไปใช้ได้ ทำนองเดียวกับเรื่องเล่าต่าง ๆ ในสังคมอินเดียที่ปรากฏในวรรณคดีทางศาสนาเรื่องต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้จึงไม่น่าสรุปว่าการนับถือคนธรรพ์มาจากทางใดทางหนึ่งเพียงอย่างเดียวโดยไม่พิจารณาความเป็นไปได้จากหลักฐานอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักฐานจากปัจจัยภายในสังคมไทยซึ่งเป็นพื้นที่ให้เรื่องเล่าได้มีชีวิตและสืบทอดต่อเนื่องมาถึงปัจจุบัน ด้วยเหตุที่ขณะนี้ยังไม่พบหลักฐานการไหว้พระประคนธรรพใน

อินเดีย จึงกล่าวได้ว่า ที่มาของพระประคนธรรพอาจมาจากเรื่องคนธรรพ์ในคติพุทธศาสนา ในสังคมไทยมากกว่าจะเป็นการสืบทอดโดยตรงจากคติฮินดู ผนวกกับความคิดการนับถือสิ่งเหนือธรรมชาติในสังคมไทย อันเป็นบริบทที่หลอมรวมเข้าด้วยกันกลายเป็นอัตลักษณ์ของพระประคนธรรพในความเข้าใจของนักดนตรีและนาฏศิลป์ไทยในที่สุด

อย่างไรก็ตาม คติพุทธศาสนาในที่นี้ก็ย่อมถือว่าก่อปรด้วยเงื่อนไขบางประการ คือ เป็นคติพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ที่อยู่ในบริบทสังคมไทย เนื่องจากเรื่องคนธรรพ์ที่กลายยังหาไม่พบจากคัมภีร์ชั้นต้นจำพวกพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์ที่มุ่งอธิบายหลักฐานชั้นต้นอย่างอรรถกถา กล่าวได้ว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับคนธรรพ์ตามคติพุทธศาสนาในลักษณะดังกล่าว เมื่อผสมผสานกับความเชื่อการไหว้สิ่งเหนือธรรมชาติในสังคมไทยเข้าด้วยกัน ก็กลับมีพลัง และเป็นแรงบันดาลใจให้เกิดความรู้สึกว่า จำเป็นต้องเคารพบูชาเพื่อให้เกิดความเป็นสิริมงคล อีกทั้งยังสะท้อนความคิดเรื่องสถานะแห่งวิชาความรู้ทางดนตรีและนาฏศิลป์ว่าเป็นของสูง มีความศักดิ์สิทธิ์ และไม่ควรถูกล่วงละเมิด เพราะมีเทพยดาคุ้มครองหรือเป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทให้โลกมนุษย์โดยเฉพาะ มีชื่อของสำหรับผู้ “เต็นกินรำกิน” ชั่วครั้งคราวเท่านั้น

4. สรุป

ที่มาของพระประคนธรรพแม้จะเคยมีผู้เสนอไว้ว่าอาจจะหมายถึงคนธรรพ์ชื่อจิตรเสน และที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวินิจฉัยว่าหมายถึงพระนารทมุณี แต่ผู้วิจัยเสนอว่า พระประคนธรรพอาจมีที่มาจากเรื่องเล่าตามคติพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ในสังคมไทย ความเชื่อที่แพร่หลายในสังคมไทยว่าพระประคนธรรพหมายถึงพระนารทมุณีแสดงให้เห็นการอ้างอิงความรู้การตีความแบบตะวันตกอันมีที่มาจากพระวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องที่มาจากพระประคนธรรพจะเข้าใจได้ก็ต่อเมื่อพิจารณาความคิดและเงื่อนไขของความคิดดังกล่าวประกอบเข้าด้วยกัน เมื่อพิจารณาหลักฐานทั้งหมดแล้วทำให้กล่าวได้ว่า คติความเชื่อเกี่ยวกับพระประคนธรรพน่าจะเกิดขึ้นในวัฒนธรรมไทยเองมากกว่าจะมาจากวัฒนธรรมอื่น

เอกสารอ้างอิง/References

- คมกฤษ อยู่เต็กเค่ง. (2560). *ภารตะ-สยาม? ฝั พราหมณ์ พุทธ?* (พิมพ์ครั้งที่ 2). มติชน.
- ธนิศ อยู่โพธิ์. (2503). *พิธีไหว้ครู ตำราครอบโขนละครคน พร้อมด้วยตำนานและคำกลอนไหว้ครู ละครชาตรี*. กองการสังคีต กรมศิลปากร.
- พงศ์ศักดิ์ สิงหนัด. (2538). *วรรณกรรมไทยบัวหลวง เรื่อง วิเคราะห์บทไหว้ครูโขน-ละคร*. ชูติมาการพิมพ์.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2504). *พระสุนทศป. องค์การคำของคุรุสภา*.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2509). *บทละครเรื่องศุภคนดล บทละครดึกดำบรรพ์ เรื่องศุภคนดล และบทความเรียงและบทละครเรื่องสวาทิตรี* (พิมพ์ครั้งที่ 2). องค์การคำของคุรุสภา.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2513). *บ่อเกิดรามเกียรติ์* (พิมพ์ครั้งที่ 9). ศิลปาบรรณาการ.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2515). *อธิบายและอภิธานในหนังสือนารายณ์สิบปาง*. กรมศิลปากร. (มูลนิธิหมามกุฎราชวิทยาลัยจัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลซึ่งสมเด็จ พระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี ทรงบำเพ็ญในวันคล้าย วันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 26 พฤศจิกายน 2515)
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2520). *ปริยทรรคิกา* (พิมพ์ครั้งที่ 2). องค์การคำของคุรุสภา.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2563ก). *พระนลคำหลวง*. [https:// vajirayana.org/พระนลคำหลวง/อภิธาน/น](https://vajirayana.org/พระนลคำหลวง/อภิธาน/น)
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2563ข). *ศุภคนดล ของกาลิทธาสรัตนะกวี ฉบับภาษาไทย*. <https://vajirayana.org/ศุภคนดล>
- ไมเคิล ไรท์. (2538). *หัวครู หัวใคร? ศิลปวัฒนธรรม ฉบับ ธันวาคม 2538*. สืบค้นเมื่อ 12 พฤษภาคม 2563, จาก www.silpa-mag.com
- ยุพิน กษมากุล. (2523). *ฤษีนารทในวรรณคดีสันสกฤต* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- รังษี สุนทนต์ และคณะ. (2560). *ชีนาลังการฎีกา พระพุทธรัชชิตาจารย์ รัชนา* (พิมพ์ครั้งที่ 2). โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดพิมพ์เนื่องในงาน 130 ปี ครบรอบวันสถาปนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 13-17 กันยายน 2560)

- ศิลปากร, กรม. (2539). *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรมศิลปากร กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.
- ไอยเรศ บุญฤทธิ์. (2559). *วัตถุมงคลทางดนตรีไทยในสังคมไทยร่วมสมัย: การสร้าง ความหมาย และบทบาท* [วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- Flood, G. (2005). *The Blackwell Companion to Hinduism*. Chicester: John Wiley and Sons Ltd.
- Frazier, J. (2014). *The Bloomsbury Companion to Hindu Studies*. London: Bloomsbury Publishing PLC.
- Monier-Williams, Sir Monier. (2008). *The Sanskrit English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.